

Individualizace, individualismus a environmentální témata v sociologické a environmentalistické literatuře¹

Individualisation, Individualism and Environmental Issues in Sociological and Environmental Literature

Vojtěch Pelikán, Hana Librová

ABSTRACT A survey of relevant sociological and environmental sciences journals reveals a very weak connection between individualisation and environmental topics. Usually we find only unreflexive and intuitive attitudes to individualism amongst environmentalists, mostly in connection with criticism of modern western society. A more in-depth connection tends to occur within the field of environmental ethics. Sociology remains largely focused on traditional topics and the relationship between society and nature is practically missing. Within the sample of surveyed scientific journals, the study of environmental dimensions of socio-scientific topics is rather undeveloped, especially concerning questions about consumption and individualised lifestyle, and even less with regard to religion and education.

In the literature, individualisation and individualism are connected mostly with consumerism, the isolation of the individual, and reductionism or the abandonment of nature, community and place. In this article, the neglect of the complexity of these relations and the social dimensions of life is criticised, and a holistic point of view is preferred. Such neglect can be seen in the almost automatic connection by the prevailing negative attitude with signs of quantitative individualism whilst differentiation of its qualitative form is commonly ignored.

KEYWORDS environment, environmental studies, individualism, individualization, sociology

Hledání textů o environmentálních souvislostech individualizace

Promýšlíme-li komplikované souvislosti soudobého environmentálního problému, často narážíme na otázky po roli jednotlivce: Jaký je jeho podíl na příčinách současné situace? A nakolik může (případně proč nemůže) přispět k jejímu řešení? Takovéto otázky se zdají být klíčové nejen při teoretickém promýšlení environmentálních souvislostí každodenního

Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 3/2009. S. 79–95. ISSN 1214-813X.

¹ Výzkum, z něhož vychází tento text, se uskutečnil na jaře 2008 z podnětu Hany Librové, která je řešitelkou projektu „Individualizace životního způsobu v environmentální perspektivě“ (403/07/0804), jako jeho součást. Haně Librové bych chtěl poděkovat za četné připomínky a cenné rady.

životního způsobu, ale i pro praktickou aplikaci environmentálních snah, například v environmentální osvětě: Jak se vlastně jedinec může a má v prostředí environmentální krize zachovat?

Pro nalezení odpovědi je třeba obrátit se k poznatkům obsaženým v teoriích reflektujících moderní proměnu jednotlivce, tedy k těm, jež se zabývají fenoménem individualismu a procesem individualizace.

Význam pojmu *individualismus* je přitom velmi diferencovaný a jeho ujednocená definice schází. *Velký sociologický slovník* zmiňuje tři roviny individualismu: 1) i. jako postoj dávající přednost jedinci před všemi kolektivy, 2) i. jako politická teorie a doktrína omezující roli státu a kladoucí důraz na práva jedince a 3) i. jako filosofická koncepce považující individuum za cíl sám o sobě, jehož posláním je vlastní rozvoj a seberealizace (1996: 421–422). Podle *The Blackwell encyclopedia of sociology* přišel s pojmenováním individualismu jako první Alexis de Tocqueville.² Dle této encyklopedie lze za hlavní zdroje individualismu považovat luteránskou reformaci, ekonomické myšlení A. Smithe či důraz Velké francouzské revoluce na individuální práva (Ritzer 2007: 2285). Jiný pohled na individualismus nabízí jeho významný teoretik Steven Lukes. Ten rovněž konstatuje významovou rozříštěnost individualismu a navrhuje jej definovat na základě jedenácti sémantických dimenzí, které se k němu historicky asociují (2006).³

Jako *individualizaci* můžeme s určitou licencí označit proces, který k individualismu směřuje. Jeho podstatou jsou změny ve vztahu jedince a společnosti, jež proběhly s přechodem od tradiční zemědělské pospolitosti k moderní industriální společnosti. Typickými průvodními znaky této proměny jsou například větší možnost osobní volby, rozvolnění tradičních vazeb a sociálních rolí či zdůraznění významu trhu a formálních institucí (Keller 2004: 18–20).

Individualizace a environmentální krize jsou dvěma velmi významnými a charakteristickými fenomény moderní doby. Lze se tedy domnívat, že spolu souvisejí. Autoři zabývající se individualizací by nám mohli nabídnout odpovědi na mnohé nejasnosti, u nichž tušíme individualizačně-environmentální spojitost. Namátkou: Jak souvisí moderní rozvoj individualismu se změnou vztahu jedince k přírodě a krajině? Jak přispěla individualizace ke vzniku současných environmentálních obtíží? Jak velké environmentální nároky přináší dnešní individualizovaný životní způsob? Či: Jaký má individualismus podíl na vzniku moderního ochrannářského postoje k přírodě?

Nahodilá snaha o nalezení environmentálně orientovaných individualizačních teorií však záhy vede k hypotéze, že dostatečnou ucelenou teoretickou oporu nenacházíme ani v dosavadním poznání environmentalistickém, ani sociologickém. Takové zjištění by bylo zvláště

² O individualismu píše zejména ve druhém díle své stěžejní studie *Demokracie v Americe* (souborně česky Tocqueville 2000). V protikladu k egoismu („pudové neřesti“) pokládá individualismus za kultivovaný postoj spojený s rozvojem demokracie. Přesto jej Tocqueville chápe značně kriticky. Domnívá se, že individualismus brání rozvoji občanského postoje, „vysušuje především zdroj ctivosti veřejných.“ (s. 446).

³ Lukes navrhuje tyto: individualismus jako jedinečnost, důstojnost a vnitřní hodnota individua, i. jako autonomie (sebefizení), i. jako soukromí, i. jako seberozvoj, abstraktní i., politický i., ekonomický i., náboženský i., etický i., epistemologický i. a metodologický i.

u sociologů značně překvapivé – vždyť téma individualismu a individualizace je pro ně již od počátku jedním ze stěžejních (srov. např. Keller 2004; z mnoha současnějších autorů věnujících se individualizační tematice za všechny např. Bauman 2004; Beck a Beck-Gernsheim 2002). Tuto naši hypotézu, že vztah individualizace a individualismu k environmentálním problémům nebyl dosud do hloubky promyšlen, by měl empiricky ověřit systematický rozbor literární produkce obou vědních okruhů.

Spíše než pátrat v rozsáhlé, spleťité, roztříštěné a do značné míry neporovnatelné produkci knižní se přitom nabízí porozhlédnout se mezi odbornými sociologicky a environmentálně zaměřenými časopisy. Výběr, který jsme učinili, si přitom nečiní nárok na úplnost. Zejména environmentalistická literatura strádá značnou rozdrobeností a hodnocení významu jednotlivých periodik není ujednoceno. Pokusili jsme se nicméně o podchycení hlavních environmentálních titulů, jež mají společenskovědní přesah. U sociologické časopisecké produkce je situace přehlednější. Zde jsme zvolili některá z hlavních impaktovaných periodik, u nichž můžeme předpokládat jistou reprezentativnost.

Předmětem bádání se stalo sedmáct odborných časopisů. Jejich relativně podrobná rešerše, jež je osou tohoto textu, se zaměřila na otázku, zda v nich existuje provázání individualizačních a environmentálních témat a v jakých oblastech se s ním případně můžeme setkat.

Dvanáct z těchto časopisů jsou zahraniční tituly orientované environmentálně. Z poloviny jde o periodika zahrnutá do *ISEE Bibliography* (*International Society for Environmental Ethics*; aktuální k roku 2006), kterou lze považovat, nejen pro počet zahrnutých titulů, do značné míry za reprezentativní. Konkrétně jde o eticky zaměřené časopisy *Environmental Ethics* (zkoumány ročníky 1979–2006), *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* (1988–2006) a *Ethics and the Environment* (1996–2006), dále o časopis *Environmental Values* zaměřený na širší myšlenkové souvislosti environmentální ideologie (1992–2008),⁴ interdisciplinární *Philosophy and Geography*, zaměřený zejména na etické a filosofické souvislosti vztahu k místu, prostoru a životnímu prostředí (1997–2002) a religionistickou *Ecotheology* (1996–2002). Mimo tuto databázi jsme prošli časopis *Ecumene*,⁵ deklarující úsilí o propojení širokého spektra oblastí od umění po humanitní a společenskovědní obory především co se týče tématu vztahu k místu a krajině v různých prostředích (1994–2008), a časopis *Environmental Politics*, zaměřený na vnitrostátní i mezinárodní environmentální politiku a globální problémy (2001–2007). Z německy psaných periodik jsme do výzkumu zahrnuli některé tituly nakladatelství *Oekom Verlag*: *Politische Ökologie* diskutuje širší souvislosti environmentálních otázek (1991–2008), k praktičtějším tématům je orientován časopis *Ökologisches Wirtschaften* (1995–2008), *punkt.um*⁶ je spíše titul přehledový a informativní (1999–2005), zatímco časopis *21 : Das Magazin für zukunftsfähige Bildung* se zejména věnuje tématu trvale udržitelného rozvoje (2000–2004).

Pětici vybraných reprezentativních sociologických zástupců představuje americká dvojice *American Sociological Review* (1936–2008) a *The American Journal of Sociology*

⁴ Pro významnost tohoto zdroje byl odjinud dohledáván až do v době rešerše aktuálního čísla z jara 2008.

⁵ V roce 2002 byl přejmenován na *Cultural Geographies*.

⁶ Od podzimu 2007 vychází pod názvem *umwelt aktuell*.

(1895–2008), britský *The British Journal of Sociology* (1950–2008), australský *Journal of Sociology* (1965–2008) a český *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* (2001–2007).

Právě dle tohoto kritéria, tedy zda jde o časopisy environmentalistické či sociologické, je text rozdělen do dvou oddílů.

V průběhu bádání se i z jiných zdrojů objevilo množství textů, které často klíčovým způsobem dokreslují širší souvislosti zvolené problematiky. Do výzkumu jsme proto zahrnuli i některé studie přesahující rámec zvolené sedmnáctky časopisů. Dílem jde o knihy a časopisy, na něž odkazovaly články ve zkoumaných časopisech, dílem o texty, které nám – často namátkou – „přišly pod ruku“ při vyhledávání na internetu či při pročitání knižních bibliografií.

Všechny časopisy byly prohlíženy v elektronických databázích. Jednotlivé databáze však pracují podle různých klíčů. To s sebou přináší určitou nejednotnost metody i výsledků, která musela být v dalším bádání zohledněna. Zároveň je přitom třeba pamatovat na zadání a logiku celého výzkumu – primárním cílem rešerše bylo relativně systematicky obsáhnout pole obou vědních okruhů a bedlivě pátrat po případech, které by mohly narušit naši hypotézu o neexistenci environmentálně-individualizační vazby. Díky tomu bylo potřeba v průběhu zkoumání operativně měnit metodu i klíč, podle něhož jsme pátrali, abychom byli schopni s co největší mírou jistoty vyloučit možnost, že nám některý významný text uniknul.⁷ Domníváme se nicméně, že zohledníme-li při analýze výsledků tuto vícekolejnost i částečnou metodologickou roztržitost, mají zjištěná fakta (včetně počtů výskytů obou zkoumaných termínů v jednotlivých časopisech) značnou výpovědní hodnotu.

Tam, kde to bylo možné (šlo o devět případů, tedy polovinu), jsme v databázích pracovali s plnými texty článků – konkrétně se jednalo o všechny zmiňované sociologicky zaměřené časopisy kromě *Sociologického časopisu*, z environmentálně orientovaných pak o časopis *Ecumene (Cultural Geographies)* a tituly z nakladatelství *Oekom Verlag*. Ve druhé polovině případů byly probírány titulky, abstrakty a klíčová slova. Některé ročníky *Sociologického časopisu* (2001–2004) a *American Sociological Review* (2005–2008) byly pro svou významnost a současnou neúplnost či nedostupnost elektronických databázových verzí dohledány v jejich tištěné podobě.

V první etapě výzkumu jsme si všimli četnosti výskytu termínů *individualizace* a *individualismus* ve vybraných časopisech. Druhá etapa spočívala v kvalitativní analýze kontextů, v nichž se termíny *individualizace* a *individualismus* vyskytují. Pro větší úplnost a plastičnost získaného obrazu jsme si během výzkumu vedle této dvojice všimli i termínů příbuzných či těch, jež jsou stavěny vůči individualismu do protikladu. Jsou to především takové, které souvisí s celostním či komunitním přístupem, zejména „holismus“ (*holism*) či „společenství“ (*community*). Jiné – především „smysl pro místo“ (*sense of place*), „vykořenění“ (*uprooting, rootlessness*) či „odcizení“ (*alienation*)⁸ – byly ústřední při nesnadno uchopitelném zkoumání jedné z důležitých dimenzí individualismu, vyčleňování z místa. Jeho výsledky jsou představeny v exkurzu.

⁷ Díky tomu jsme byli nuceni, zvláště v sociologickém pátrání, korigovat i naše původní rozhodnutí vyhnout se knižní produkci.

⁸ Za sestavení pracovního slovníčku synonym a antonym k termínu *individualismus* patří díky mému kolegovi Lukáši Kalovi.

Individualizace a individualismus v environmentalistické literatuře

Při pátrání po zmínkách o individualizaci a individualismu v literatuře psané z environmentalistických pozic se pozornost soustředila na otázku, zda je vůbec individualizační tematika v environmentalistice reflektována a do jaké míry a v jakých souvislostech ji případní autoři promýšlí.

Při získávání obrazu o environmentalistických textech je přitom nutné mít na paměti, že právě u nich se snad nejvíce projevuje určitá metodologická nejednotnost provázející náš výzkum: Zatímco většina environmentalistických časopisů byla prohlížena skrze klíčová slova, názvy a abstrakty, *Ecumene (Cultural Geographies)* a tituly z nakladatelství *Oekom Verlag* jsme procházeli fulltextově. To do značné míry znesnadňuje vzájemné srovnání četnosti výskytů hledaných termínů a zkresluje míru zájmu, jenž je v jednotlivých časopisech individualizačnímu tématu věnován. I přesto jsou však předložena zjištění v mnohém výmluvná.

Tabulka 1: Výskyt pojmů *individualizace* a *individualismus* v odborných zahraničních environmentalistických časopisech (titulky, abstrakty, klíčová slova; časopisy označené * byly prohledávány fulltextově, což do značné míry vysvětluje vyšší počty nalezených výskytů)

Zdroj	<i>Individualization/ Individualisierung</i>	<i>Individualism/ Individualismus</i>
<i>Ecumene (Cultural Geographies)</i> *	3	35
<i>Environmental Politics</i>	0	1
<i>Environmental Values</i>	0	3
<i>ISEE Bibliography (bez Env. Values)</i>	0	40
<i>Oekom Verlag</i> *	45	14
Celkem	48	93

Snaha o nalezení zmínek o *individualizaci* (angl. *Individualization/Individualisation*) v environmentálních titulech byla prakticky bezvýsledná – z anglicky psaných periodik se o ní jako v jediném (!) hovoří v časopise *Ecumene* (resp. *Cultural Geographies*), a to hned ve třech případech. Za jediný relevantní výskyt přitom můžeme považovat zmínku v článku Bruce Brauna *Biopolitics and the molecularization of life* (2007). Braun v něm hovoří o procesu „individualizace rizika“ (*individualization of risk*), v němž individuum přebírá čím dál významnější díl zodpovědnosti za směřování svého života díky vzrůstající informovanosti. Za klíčovou proměnu přitom autor považuje pokrok ve znalostech vrozených genetických dispozic. Na základě toho se domnívá, že jedinec může stále vědoměji rozvažovat nad hrozbou rizik (včetně těch environmentálních), jimž se vystavuje, a stává se tak čím dál významnějším správcem svého zdraví.

V německy psaných environmentálně orientovaných titulech nalézáme zmínky o individualizaci (*Individualisierung*) častěji (konkrétně 45krát). Ani zde však neuspějeme se snahou o nalezení článku hledajícího explicitní souvislost mezi ní a vztahem k přírodě. Kromě

již zmíněného fulltextového vyhledávání lze zvýšený počet výsledků přičíst na vrub spíše širšímu tematickému záběru zkoumaných časopisů a jejich většímu přesahu do společenskovední tematiky. Vedle toho je tu ještě další faktor: snad z důvodu německého původu sociologa U. Becka zde nacházíme větší množství odvolávek na jeho individualizační studie. Odkazy na něj nicméně nejsou jen doménou německých časopisů: často jsme se s nimi setkali i v mnoha dalších textech jak z oblasti sociologie, tak environmentalistiky. Jejich autoři však, podobně jako Beck sám, překvapivě tato dvě velká témata individualizace (např. Beck a Beck-Gernsheim 2002) a pozdně moderní „společnosti rizika“ (*Risikogesellschaft*; Beck 2004) výrazněji nepropojují ani nezasazují do nových kontextů; žádný z autorů se neptá po jejich hlubší souvislosti.

Při hledání pojmu *individualismu* (angl. *Individualism*, něm. *Individualismus*) v tomtéž vzorku časopisů se již počet nálezů pohyboval v řádu desítek. Avšak ve většině případů se nesetkáváme ani zde s propracovanější odbornou reflexí tohoto termínu – často se jedná spíše o kusé zmínky či se individualismus užívá jako negativně konotovaná „nálepka“. Typicky se v této souvislosti objevují spojení „západní individualismus“ či „moderní individualistická společnost“, aniž by byl jejich význam dále vysvětlen či upřesněn. Odmítavý postoj velké většiny autorů přitom bývá automatický a zůstává bez dalšího podrobnějšího domýšlení a jemnějšího rozlišování. Individualismus bývá bezděky spojován s obecně skeptickým přístupem k současné podobě euroamerické civilizace, jejíž nedílnou součástí představuje.

Environmentálně orientovaní kritici individualismu vystupují především ze dvou směrů.⁹ Velké množství námitek přichází jednak z holistických pozic. Holismus (z řeckého *holos* / *ὅλος*/, tj. celek) je dle *Velkého sociologického slovníku* systémovým pohledem, který namísto redukce zdůrazňuje chápání v souvislostech a celcích a zároveň tvrdí, že celek je více než jen součtem svých částí, že vytváří jakousi novou kvalitu (1996: 379).¹⁰

V environmentální literatuře staví holističtí kritici do protikladu k individualismu celostní podstatu vazeb v přírodě (klasickým příkladem je globální ekosystém). Zdůrazňují komplexitu a provázanost jednotlivých jevů, navrhují obrat od zaměření se na jednotlivosti (rozuměj i individua) ke studiu vzájemných vztahů. Holističtí autoři odmítají redukcionismus, který prý člověka deformuje do podoby racionálního, mechanicky fungujícího a izolovaného jedince. Často hledají inspiraci v dálněvýchodních učeních a zmiňují potřebu myslet ve vztazích i ve větších celcích. Jedním z nalezených ilustrativních příkladů budiž například Terence Ball (2001), který radikálně navrhuje, že „potřebujeme zcela novou nezápadní (...) post-individualistickou ‚planetární etiku‘, jež by nahradila naši západní/liberální/individualistickou/humanistickou tradici etického i politického myšlení.“ (s. 97).

⁹ Oba proudy kritiky individualismu se přitom navzájem prolínají.

¹⁰ Byť tento názor formuloval už Aristoteles v *Metafyzice*, holismus jako termín se objevuje až ve dvacátém století. Holistické koncepty se objevují v teorii vědy, filosofii (v našem prostředí např. Bělehrádek 1941), etice (viz dále) či medicíně. V sociologii rozvinul pohled, že společnost není jen sumou jednotlivců, mezi prvními Émile Durkheim. Jako „společenské jevy“ nazval „druhy jednání, myšlení a citění, které mají tu pozoruhodnou vlastnost, že existují mimo individuální vědomí.“ (Durkheim 1926: 36). Jiným sociologem, který se nad holismem zamýšlel, je Louis Dumont. Ten formuloval dva typy společnosti: tradiční *holistické*, v nichž jedinec odvozuje identitu od celku, a moderní západní *individualistické* (Dumont 1992).

Druhý tábor, odkud přicházejí námitky vůči individualismu, tvoří autoři hledící na modernu jako na dobu, která svou glorifikací jednotlivce omezuje roli společnosti. Takto uvažující kritici se domnívají, že individuální (minéno sobecký) zájem je nutno překonat a namísto něj je potřeba myslet v zájmu ostatních, celku. Často přitom v duchu de Tocquevilla zdůrazňují význam občanské angažovanosti. Alternativu, umožňující uniknout městské anonymitě, izolaci a odcizení jednotlivce, spatřují mnozí z těchto autorů v komunitním způsobu života, jiní zase vzhlížejí k ne-moderním formám soužití, jako je tradiční vesnická pospolitost či společenství původních obyvatel z rozmanitých koutů světa. Někteří se snaží předložit vize komunit, jež by byly schopny formulovat nadindividuální, společné zájmy a zároveň by přitom stmelovaly atomizované jedince díky pevnějším a osobnějším sociálním vazbám.¹¹

Environmentalistických textů, které by se věnovaly tematice individualismu analyticky a do větší hloubky, jsme našli jen minimum. Jejich drtivá většina přitom pochází z oblasti environmentální etiky. Konkrétně se etické zpracování individualizačního tématu pohybuje v rámci zásadního (a zřejmě i věčného) sporu¹² mezi etickým individualismem a holismem. Jádrem rozepře se odehrává zejména na poli časopisu *Environmental Ethics*. Diskuse na toto téma patří v environmentální etice od jejich počátků mezi ústřední a tvoří jednu ze základních štěpných linií celé vědy společně s dichotomiemi antropocentrismus/neantropocentrismus a mělká/hlubinná (hluboká)¹³ ekologie.

Účastníci holisticko-individualistické debaty se liší v pohledu na základní otázku: zda je nositelem hodnoty jedinec, či celek. Zastánci etického individualismu preferují jedince – míní, že až od něj lze odvozovat prospěch celku. Jejich pozornost se obrací k hodnotě každé živé bytosti, kterou prý nelze obětovat obecnému zájmu. Odmítají možnost takového instrumentálního uvažování a v kantovském duchu se obracejí více na *princip* rozhodování než na *řešení* celého environmentálního problému.¹⁴ Domnívají se také, že každý jedinec má svou nezadatelnou vnitřní hodnotu „o sobě“ (*intrinsic value*).¹⁵ S individualistickým přístupem se tak setkáváme spíše než u ekosystémových otázek při uvažování nad přístupem k jednotlivým živým tvorům – typicky v oblasti práv zvířat. Známým inspirátorem takového uvažování se stal teolog a filosof Albert Schweitzer. Ten ve své *etice úcty k životu* (viz Kohák 1998: 84–92; Schweitzer 1996: 21–34) zformuloval základní požadavek: „Dobré je život uchovávat a podporovat; zlé je život ničit a omezovat.“ (Schweitzer 1996: 23).

Ve zkoumaných textech je jedním z nalezených etických individualistů např. Jason Kawall. Ten v článku „Reverence for Life as a Viable Environmental Virtue“ (2003) volá po

¹¹ Takovýmto způsobem formulované námitky vůči současné individualistické společnosti jsou v mnoha ohledech charakteristické i pro některá populární periodika. V typické podobě je nacházíme například při četbě britského časopisu *Resurgence*. Ten píše popularizačním stylem o udržitel-ném životním způsobu vycházejícím právě z ducha holismu. Inspiraci čerpá v hluboké a hlubinné ekologii (viz Kohák 1998: 108–120) či teorii Gaia (viz Lovelock 1993), zdůrazňuje lokální vazby, důležitost spirituality (zejména té východní), význam umění a řemesel.

¹² Spor trvá minimálně od osmdesátých let kontinuálně až doposud.

¹³ *Shallow/deep*.

¹⁴ To jim také bývá často vytýkáno – například Victoria Davion kritizuje, že biocentrický individualismus nemůže ze své podstaty přispět k formování komplexních politik (2006).

¹⁵ Právě debata nad *intrinsic value* je ostatně ve zkoumaných časopisech jednou z nejrozvinutějších.

vytvoření verze biocentrického individualismu založené na rozvíjení úcty k životu jako deklarované ctnosti (*virtue*) u každého jednotlivce. James P. Sterba zase ve studii „From Biocentric Individualism to Biocentric Pluralism“ (1995) volá po posunu k pluralismu, jenž by umožňoval vzájemné porovnání nároků jednotlivců, z nichž každý má v biocentrickém pohledu rovné právo na život.

Holističtí kritici takovému pohledu oponují a namítají, že na skutečnost je třeba pohlížet celostní optikou. Etické soudy je dle nich nutné vynášet v perspektivě jejich dopadu na celek. Takový pohled vychází do značné míry z mezi environmentalisty populární *land ethics* (etiky země) Alda Leopolda (viz Kohák 1998: 92–98; Leopold 1999: 232–255). Leopold v ní zdůrazňuje důležitost vztahů a nutnost chránit provázané ekosystémy a na základě tohoto požadavku formuluje vlastní tezi: „Určitá věc je správná, když směřuje k zachování celistvosti, stability a krásy biotického společenství. Směřuje-li jinam, je špatná.“ (Leopold 1999: 254). Ve zkoumaných textech rozvíjí holistický přístup v diskusi s etickým individualismem množství autorů. Z nejnámějších zmiňme například Kristin S. Shrader-Frechette (např. 1996) či J. Baird Callicotta (např. 2002).

I holistické uvažování bývá zhusta zpochybňováno. Podle některých kritiků holisté opomíjejí důležitou skutečnost, totiž že možnost morálního posouzení se vytváří až u hodnotícího subjektu. Právě jen on může trpět, zároveň však i cítit odpovědnost. Jiní zase v holistickém postoji spatřují sklony k totalitarismu, především kvůli zdůrazňování potřeby podřídit se zájmům celku (např. Keulartz 1998: 124–142).¹⁶

Jak již bylo zmíněno, holistický přístup se silně opírá o nezápadní myšlenkové systémy a do značné míry je založen na kritice současné podoby moderní euroamerické civilizace. Snad díky tomuto protestnímu étosu, kdy jsou často šmahem a bez hlubší reflexe odmítány jednotlivé prvky moderny, se prakticky nesetkáváme ani mezi etiky s názory, které by obhajovaly individualismus jako takový, mimo rámec relativně úzce zaměřené holisticko-individualistické (resp. ekosystémově-biocentrické) diskuse. Nenacházíme pohled, který by jej pokládal za příležitost, díky níž se může „odcizený“ jedinec vystavený bezprecedentním otázkám tázat po vlastním novém vztahu k mimolidskému světu a zodpovědnosti za něj. Pozornost se soustředí jinam než na jednotlivce vyznávající „etiku vznešeného lidství“ (viz Kohák 1998: 71–83). Přestože se místy ve zkoumaných časopisech setkáváme se snahou o překonání této do značné míry uměle vytvářené polarizace (např. Lee 1997; Matzke 2003 aj.), podobně jako u ostatních environmentálně laděných autorů i u etiků holistický pohled značně dominuje.¹⁷

Ponecháme-li tedy stranou texty zabývající se individualismem v úzce specifickém etickém významu, můžeme říci, že téma individualismu (natož individualizace) stále zůstává na periferii zájmu environmentalistů. Ve většině případů lze hovořit spíše o intuitivní a nereflektované podobě individualizačně-environmentálního spojení, navázaného především na kritiku soudobé západní společnosti.

¹⁶ Myšlenka totalitní podstaty holistického uvažování rozpracovaněji oponuje například filosof Radim Palouš v knize *Totalismus a holismus* (1996).

¹⁷ Ilustrativní je v této souvislosti i skutečnost, že zadáme-li u stejného vzorku časopisů místo termínu *individualism* (*Individualismus*) pojem *holism* (*Holismus*), výsledných zmínek získáme několikanásobně více.

Individualizace a individualismus ve spojení s environmentálními otázkami v sociologické literatuře

Jestliže se u environmentalistických textů pozornost soustředila na otázku, zda vůbec věnují individualizačním tématům pozornost a do jaké hloubky a v jakých souvislostech je případně promyšlí, v sociologické literatuře není o dlouhodobém zpracovávání individualizace pochyb. V českém prostředí (*Sociologický časopis*) nacházíme v nedávné době zmínky o individualizaci a individualismu především v souvislosti s náboženstvím (Nešpor 2004),¹⁸ vztahem individua a rodiny (Radimská 2003) či životem tzv. singles (Tomášek 2006). Náš výzkum se ovšem soustředil na otázku, zda je toto „tradiční“ sociologické téma uváděno i do souvislosti s environmentální problematikou.

Tabulka 2: Výskyt pojmů *individualizace* a *individualismus* ve spojení s pojmem *environment* v odborných zahraničních anglicky psaných sociologických časopisech (fulltext; počty textů, v nichž se termíny *Individualization* a *Individualism* objevují zároveň s těmi začínajícími na *Environment*-)

Zdroj	<i>Individualization</i>	<i>Individualism</i>
<i>American Sociological Review</i>	20	188
<i>Journal of Sociology</i>	13	78
<i>The American Journal of Sociology</i>	37	693
<i>The British Journal of Sociology</i>	24	33
Celkem	94	992

S částí výzkumu, jež se zaměřila na bádání v sociologických časopisech, souvisí několik dalších metodologických obtíží. První z nich se pojí s enormním množstvím individualizačních zmínek v sociologických textech.¹⁹ Druhou je pak nesnadná uchopitelnost jejich vztahu k environmentálnímu tématu. Nakonec jsme si pro operacionalizaci vzájemné souvislosti zvolili ve vyhledávání za nejspolehlivější klíčové slovo anglické *environment*. U jiných termínů by totiž bylo nesmírně obtížné vyhnout se redukci celé environmentální tematiky jen na její určitý výsek. S termínem *environment* však souvisí další obtíž: tento výraz má totiž v angličtině značně široký význam, který se nevztahuje pouze k ohroženému přírodnímu okolí ležícímu v centru pozornosti environmentální ideologie.²⁰

Nepřekvapí tak, že počet nalezených textů, které hovoří o individualizaci a individualismu ve spojení s prostředím (*environment*), byl velmi vysoký. Ukázalo se však, že díky širšímu významu pojmu *environment* a vlastnostem fulltextového hledání neměly ve většině případů obě hledaná slova²¹ žádnou environmentální spojitost. Téměř bez výjimek spolu tyto

¹⁸ Náboženství je ostatně i jedním z témat tohoto čísla *Sociálních studií*.

¹⁹ Viz Tabulka 2.

²⁰ V angličtině znamená *environment* okolí, resp. prostředí v nejširším slova smyslu (například i jako ovzduší apod.).

²¹ Tedy *Individualism/Individualization* a slova začínající na *Environment*-

termíny v rámci textu nesouvisely vůbec. Mimo to se objevily i některé vazby, které se ovšem i tak příliš nevztahovaly k předmětu zkoumání. Slovní spojení *individualization of environment* se tak objevilo například u tématu životního stylu a touhy zařídit si originální byt. Skutečná environmentálně relevantní souvislost se tak objevila pouze u nepatrného množství textů.

I v tomto minimu článků se však environmentální dimenze objevuje pouze nepřímo a implicitně. Nezbylo nám tedy, než pozměnit logiku výzkumu a pokusit se dohledat v širším společenskovědním rámci texty, jež by v environmentálních souvislostech rozvíjely náznaky témat umístěné ve zkoumaných časopisech často doslova „pod čarou“. Ukázalo se, že ačkoliv se problematikou životního způsobu, náboženství či vzdělání sociologové zabývají, s jejím navázáním na environmentální otázky se setkáváme až mimo pěťici zkoumaných časopisů. Příznačný je přitom fakt, že nalezené články a knihy většinou nejsou v pravém slova smyslu „sociologické“ – jejich autory bývají environmentálně zaměřeni ekonomové, religionisté či historici.

Texty pojaté v širším společenskovědním kontextu, ve kterých nalzáme individualizačně-environmentální spojitost, můžeme rozdělit do tří kategorií:

1. Nejvýraznější provázání nacházíme v otázkách **spotřeby a životního stylu**. Nejde o překvapivé zjištění – právě individualismus patří k jednomu ze základních předpokladů neoliberální ekonomické ideologie, tolik kritizované environmentalisty. Odpůrci neoliberalismu zpochybňují zejména ekonomický axiom „co je dobré pro jedince, je dobré i pro společnost“ a akcent na spotřebitelský rozměr individua spojený s opomíjením jeho občanské role.

Michael Maniates (2001) například vystupuje proti „individualizaci odpovědnosti“ (*individualization of responsibility*) – přenášení odpovědnosti z institucí a občansko-politické sféry na jednotlivce: „Pokud je odpovědnost za environmentální problémy individualizována, zbývá jen málo místa pro úvahy nad institucemi, nad povahou a využitím politické moci či nad způsobu, jak kolektivně změnit dělbu moci a vlivu na společnost – jak, jinými slovy, „myslet institucionálně““ (s. 33). Za typický příznak tohoto procesu Maniates považuje pozornost, jaká je věnována recyklaci či „volbě nákupním košíkem“. Environmentálně uvědomělý jedinec-spotřebitel je tak dle něj preferován oproti environmentálně uvědomělému občanu.

Uvažování nad individualismem a spotřebou nacházíme i u některých dalších ekonomů (Røpke 1999; Rosenblatt 1999;²² Sanne 2002). Tématy, jež s individualismem spojují, jsou kromě kritického postoje ke konzumentství (včetně toho „zeleného“) především vysoká materiální náročnost individualizované spotřeby, patrná zejména u již zmiňovaných single-domácností.

2. Druhou oblastí, kde se setkává individualizační problematika s environmentální, je **náboženství**. K propojení individualismu s religiozními tématy přitom dochází ve dvou rovinách.

²² Dominanci ekonomů dokresluje i pozoruhodná drobnost: Když jsme se zběžně poohlédli v největším internetovém knižním obchodě *amazon.com*, byla tato kniha jako jediná zároveň v sekcích *environment* i *individualism* (aktuální k 22.10.2008, <http://www.amazon.com/Consuming-Desires-Consumption-Culture-Happiness/dp/1559635355/>).

O individualizaci náboženství se hovoří hlavně ve smyslu krize velkých církví a zvýšeného akcentu na osobní hledání vztahu k transcendentnu. Pro účel našeho výzkumu je však zajímavější jiná oblast: V ní je ze spirituálních pozic odmítán individualismus samotný; zdůrazňována je kolektivní role náboženství a potřeba překonat zájmy jednotlivce. Člověk je kritizován za přemrštěnou zálibu v osobním materiálním prospěchu či za přehlížení duchovního rozměru existence; i zde je individualismus často spojován s nynějším ekonomickým systémem a spotřebou. Takto uvažující badatelé přitom nezřídka svou kritiku rozšiřují i na celý společenský vývoj od osvícenství až po (post)modernu. Zejména někteří křesťanští autoři pak zahrnují do svého pohledu na současnost jako dobu úpadku a obecné krize i environmentální hledisko a propojují krizi globálního ekosystému s individualismem.

Michael S. Northcott (1996) tak ve své knize vymezuje křesťanskou environmentální etiku vůči utilitarianistickému individualismu, teoriím o právech zvířat či hlubinné/hluboké ekologii. Norman Wirzba zase v knize *The Paradise of God: Renewing Religion in an Ecological Age* (2003) například míní, že „zdraví celku závisí na zjištění, že jsme všichni navzájem propletenými občany (...) a že škodíme sami sobě i sobě navzájem, když přespříliš uvažujeme a jednáme v domněni naší individuality.“ (s. 134).

3. O environmentální perspektivě individualizace a individualismu se hovoří i u **vzdělávání**, logicky především toho environmentálního. Charakteristické přitom je, že individualismus a individualizaci chápe drtivá většina autorů jako cosi nežádoucího; něco blízkého egoismu, co je nutno překonat.

Cílem vzdělávání má být směřování ke spolupráci, skupinové činnosti a ke kolektivnímu přístupu. Franěk charakteristicky píše: „Jako příklad hodnot zaměřených na rozvoj vlastních cílů můžeme uvést např. *moc, úspěch, majetek* či *osobní ambice*. Hodnoty, které přesahují ego, jsou naopak třeba *čest, otevřenost, odpuštění* či *spolehlivost*.“ (2002). V podobném duchu hovoří o individualizaci i jiní nalezení autoři: Ronald T. Hyman v článku s výmluvným názvem „Individualization: The Hidden Agenda“ (1973) varuje před „skrytými efekty individualizace“. O nutnosti opustit individualistické pojetí vzdělání a vnímat jej v širší celospolečenské optice zase hovoří Brendan Ryan (1986). Zabývá se přitom zejména třídní selektivitou vzdělání a způsobem socializace žáků, jehož iniciátory bývá pouze určitá společenská skupina.

Závěr: Slabý zájem o environmentální rozměr individualizace

Pohled do vybraných relevantních sociologických a environmentalistických textů tedy potvrzuje hypotézu, že doposud bylo propojení individualizačních a environmentálních témat jen velmi slabé. Je přitom až překvapivé, jak málo si v individualizační oblasti sociologie a environmentalistika všimají svých poznatků a přístupů. Při prolnutí obou pohledů pak potřeba zpřesnit vzájemný vztah individualizačních a environmentálních otázek vyvstává o to naléhavěji.

Ve většině textů psaných environmentálně laděnými autory nacházíme propojení s individualizací a individualismem jen na intuitivní a nereflektované rovině. Snad automaticky jsou v nich přitom oba pojmy konotovány negativně. Individualizační témata se v převažujícím pojetí stávají součástí kritiky moderny a jejích aspektů, jako je konzumentství a neoliberální

ekonomický pohled, atomizace jedince, opomíjení společenského rozměru života, odcizení či vyvazování se z komunity a místa. Zpochybňuje se descartovsko-newtonovská redukce světa na jeho kvantitativní a rozumem uchopitelné složky. Z ní se dle některých autorů odvíjí zplošťování člověka na bytost izolovanou, pouze racionální, jednající nezávisle na ostatních. Často je individualismu rozuměno jako přehnanému zdůrazňování významu jednotlivce, hraničícímu až s glorifikací. Namísto toho velké množství autorů vyzdvihuje potřebu celostního pohledu na svět, spojeného se zájmem o vztahy mezi jednotlivými prvky. Jiní autoři zdůrazňují důležitost osobních vazeb a někteří z nich hledají alternativu v menších komunitách. Rozvítejší promyšlení individualizačních témat environmentalisty nacházíme pouze v oblasti etiky s jejím ústředním individualisticko-holistickým sporem.

V sociologických časopisech se setkáme s texty, jež by hledaly souvislost individualizačního tématu s environmentálními otázkami, ještě obtížněji. Zcela patrný je v této souvislosti zájem sociologie o tradiční témata (globalizace, třídy, menšiny, nerovnosti apod.). Tam, kde mezilidské vazby ustupují a vynořují se vazby společnosti k přírodě, sociologové prakticky mlčí. Daleko od pravdy by tak zřejmě nebylo ani směle znějící tvrzení, že je environmentální dimenze individualizace a individualismu prakticky nezajímá.

Nejvýznamnější promyšlení individualizačně-environmentálního pouta tak nacházíme zejména až v širším společenskovědním rámci. Zřejmě nejhlubšímu zájmu se v něm těší problematika spotřeby a individualizovaného životního způsobu. Kromě kritiky zvyšujících se nároků individualizované spotřeby nacházíme například i zájem o přesouvání rozhodování a zodpovědnosti (nejen v environmentálních otázkách) na jednotlivce. O zkoumání environmentálních souvislostí individualizace můžeme hovořit i v oblastech náboženství a vzdělání. U obou je přitom kladen důraz především na překonání individualismu a posílení vztahu k ostatním, komunitě a společnosti (a díky tomu i přírodě).

V žádném (!) z textů jsme se přitom nesetkali s autorem, který by v souvislosti s environmentálními otázkami spatřoval na individualismu a individualizaci nějaké světlé stránky (vynechejme úzce specifickou debatu kolem etického individualismu). Snad to souvisí se společným neuvědomělým znakem všech textů: Ani v jednom totiž nenacházíme rozlišování vícerozměrnosti individualizace, jak se jí pokouší systematizovat Librová (2010). Zejména v nich citelně schází vědomí Simmelova rozdělení na individualismus kvalitativní a kvantitativní (např. 1901).

Kvantitativní individualismus Simmel spojuje s vymaňováním se z tradičních struktur a emancipací individua. Charakteristicky se s ním pojí důraz na rovnost a podobnost individuí, typický zejména pro francouzské osvícenství. Ke kvantitativní formě individualismu se váže rozvolňování vztahů ve společnosti, rodině i k místu či izolace jednotlivců. Právě pro unifikační tlaky moderní společnosti a podřízenost byrokratickému systému, jimž je individuum vystaveno, odmítají v této souvislosti někteří autoři vůbec o individualismu hovořit. Například Adorno s Horkheimerem (1971) volí spíše označení *pseudoindividualismus*.

Naproti tomu *kvalitativní individualismus* se dle Simmela váže k jedinečnosti, vlastnímu rozvoji, záměrnému odstupu od společnosti a touze jít si vlastní cestou v takovém smyslu, jak jej nalézáme v typické podobě u romantiků. Právě některé znaky kvalitativního individualismu, například vědomí individuální odpovědnosti či snaha o hledání alternativních život-

ních cest a odpovědí, jsou přitom pro rozvoj environmentálního uvědomění v mnoha ohledech klíčové.

Exkurz: Individualismus jako vyčleňování z místa

Jednou z rovin, v níž lze individualismus nahlížet, je postupné vyčleňování z místa. Tento rozměr obvykle nebývá v souvislosti s individualizací zmiňován, a proto jsme jej vydělili mimo rámec hlavního výzkumu. Librová (2010) jej nicméně považuje z environmentálního hlediska za natolik významný, že jím navrhuje doplnit jedenáct Lukesových sémantických dimenzí (2006).²³ Otázka po oprávněnosti takového doplnění nás vedla k okrajovému zájmu²⁴ o tento rozměr i ve zmiňovaném výzkumu. Jeho součástí se tak stalo i sledování způsobu, jakým je individualismus ve zkoumaných textech i v některých navazujících knihách promyšlen ve vztahu k místu.²⁵

Spojitost individualismu a vztahu k místu je zřejmá. Rozvoj moderní industriální společnosti s sebou přináší i vyvázání se z tradičního zemědělského způsobu života, odpoutání se od půdy a přesun do měst či zvýšenou míru dopravy a migrace.²⁶ Je tedy pozoruhodné, že ve zkoumané odborné literatuře se tyto fenomény prakticky nepromýšlí v silnějším sepětí s individualizačními otázkami.

O souvislosti individualismu a vazby k místu uvažuje jako jeden z mála francouzský sociolog Michel Maffesoli. Ten v souvislosti s moderním odpoutáním individua hovoří přímo o návratu „pudu bloudění“. Podle Maffesoliho se díky němu z každého z nás „nutně stává cestovatel, neustále hledající nějaké „jinde“.“ (2002: 19–20). Toto bloudění dle něj nesouvisí pouze s místem – více odpoutanými se stáváme ve vztazích, pružně měníme i své identity.

Ve většině zkoumaných textů je individualismus bez výraznější reflexe chápán v negativním významu jako součást „tekuté modernity“, v níž „nikde nezůstaneme tak dlouho, abychom se stali něčím víc než návštěvníky“ (Bauman 1999: 95). Nejčastěji přitom bývá individualismus stavěn do kontrastu vůči zemědělskému vztahu k půdě. Nalezeným textům je v naprosté většině případů společná výrazná kritičnost vůči rostoucí migraci, jež má za následek odcizení od místa. Ve stylu romantismu 19. století hledají mnozí autoři inspiraci ve venkovské pospolitosti či předmoderních časech.²⁷ Za všechny zmiňme Peta Daniela (1993), pátrajícího po alternativě k moderní „odcizené“ společnosti u mormonů.

23 Viz poznámka 3.

24 Na velmi omezeném prostoru, daném prvotním zaměřením výzkumu, nemůžeme usilovat o víc než náčrt celé problematiky vztahu individualismu k místu. Její zmapování by si zcela jistě žádalo samostatnou studii.

25 Kromě toho, že jsme si v hlavním výzkumu všimli případné souvislosti s místem, jsme zkoušeli nalézt texty, v nichž by se termíny *Individualism*, *Individualisation* či *Environment* setkávaly s termíny jako *Local*, *Localism*, *Displacement*, *Belonging*, *Dwelling*, *Home*, *Sense of Place* a takovými, jež začínají na *Uproot-*, *Rootless-* a *Alienat-*.

26 Změny však probíhají i na abstraktnější rovině – například v pojetí domova. U singles je vyzorovaly Sue Heath a Elizabeth Cleaver (2003: 161–179).

27 Respektive často spíše v jejich idealizovaném obrazu.

Oslabování vztahu k místu a půdě se mnohdy spojuje i s oslabováním pouta k přírodě jako celku. Nejen to: tento proces bývá často uváděn do souvislosti i se slábnutím mezilidských vztahů a se vznikem atomizovaného jednotlivce. Právě u problematiky vztahu k místu se vícekrát objevuje zdůrazňování důležitosti vztahů jako takových; vztahovost pokládají mnozí autoři dokonce za klíčový aspekt místa. Například M. Augé (1995) definuje v návaznosti na Foucaulta místo jako opak od „ne-místa“ letištní haly či supermarketu právě skrze ni.

Kritici vyčlenění z místa kritizují i jiná oddělení – ať už to descartovské (na rozum a hmotu, resp. *res cogitans* a *res extensa*) či třeba oddělení sociálního a fyzického místa (ve smyslu Meyrowitz²⁸ 2006: 102–112) anebo oddělení prostoru a času, jak je jako jeden z hlavních znaků rozvinuté modernity chápe Giddens (2003). Vyskytují se i mnohé apely na znovuoobnovení ztracené vazby k lokalitě, a to často z hlubinně ekologických či náboženských pozic. Při hledání cesty k obnovení vztahu k místu se přitom autoři neřídka opírají o odkaz Martina Heideggera (výmluvná je např. kapitola *Reclaiming Place – Seeking an Authentic Ground for Being* z Hay 2002: 153–172).

V pojednáních o vztahu k místu je tedy běžný a silný akcent na jeho celostní povahu a mnohdy až spirituálně chápanou hloubku pouta člověka k půdě a lokalitě. V mnoha ohledech se stává vztah k půdě symbolem vztahu jako takového – s věrností místu jsou spojovány i pevnější mezigenerační vazby či intenzivnější sociální kontakty. Snad právě proto zde schází odkaz na individualizaci a individualismus, případně jsou oba tyto pojmy (snad podvědomě) pokládány za protikladné těmto principům. Zřejmě přitom není náhodou, že v poslední době opětovně slycháváme hlasy volající po hledání smyslu pro místo (*sense of place*) ze Spojených států (viz např. Freygofole 1998; Hillier a Rooksby 2002; Tall 1993). V USA zároveň vzniklo i silné bioregionální hnutí, založené na vyzdvihování blízkého a věrnosti místu (Sale 1991). To, zda tento zvýšený zájem souvisí s výrazně individualizovanou americkou společností a její „kovbojskou mentalitou“ zvýšeného stěhování i „bytí v přesunu“ obecně, či zda jsou podstatnější jiné vlivy, by si jistě zasluhovalo podrobnější bádání.

Literatura

- ADORNO, Theodor W. ; HORKHEIMER, Max. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt/M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 1971.
- AUGÉ, Marc. *Non-Places : Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. 1vyd. London : Verso, 1995. 122 s. ISBN 1-859-84051-5.
- BALL, Terence. New Ethics for Old? Or, How (Not) to Think About Future Generations. *Environmental Politics*, 2001, roč. 10, č. 1, s. 89 – 110. ISSN 0964-4016.
- BAUMAN, Zygmunt. *Globalizace : důsledky pro člověka*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1999. 157 s. ISBN 80-204-0817-7.
- BAUMAN, Zygmunt. *Individualizovaná společnost*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 2004. 290 s. ISBN 80-204-1195-X.
- BECK, Ulrich ; BECK-GERNSHEIM, Elisabeth. *Individualization : Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. 1. vyd. London : Sage Publications, 2002. 221 s. ISBN 0-761-96112-7.

28 Český název knihy je *Všude a nikde*, v angl. originále *No Sense of Place*.

- BECK, Ulrich. *Riziková společnost : na cestě k jiné moderně*. 4. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 2004. 431 s. ISBN 80-864-2932-6.
- BĚLEHRÁDEK, Jan. *O holismu*. V Praze : Nákladem Spolku českých lékařů, 1941. 17 s.
- BRAUN, Bruce. Biopolitics and the Molecularization of Life. *Cultural Geographies*, 2007, roč. 14, č. 1, s. 6 – 28. ISSN 1474-4740.
- CALLICOT, J. Baird. The Pragmatic Power and Promise of Theoretical Environmental Ethics : Forging a New Discourse. *Environmental Values*, 2002, roč. 11, č. 1, s. 3 – 25. ISSN 0963-2719.
- DANIEL, Pete. Technology and Ethics in Agriculture. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 1993, roč. 6, č. 1, s. 52 – 59. ISSN 0893-4282.
- DAVION, Victoria. Itch Scratching, Patio Building, and Pesky Flies : Biocentric Individualism Revisited. *Environmental Ethics*, 2006, roč. 28, č. 2, s. 115 – 128. ISSN 0163-4275.
- DUMONT, Louis. *Essays on Individualism : Modern Ideology in Anthropological Perspective*. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 284 s. ISBN 0-226-16958-8.
- DURKHEIM, Émile. *Pravidla sociologické metody*. Praha : Orbis, 1926 [1895]. 184 s.
- FRANĚK, Marek. Psychosociální faktory ovlivňující úspěšnost environmentální výchovy. *Sisyfos: Zpravodaj ekologické výchovy*, 2002, roč. 15, č. 11-12, s. 31 – 37. ISSN 1210-5686.
- FREYFOGLE, Eric T. Boundless People, Boundless Land. In KNIGHT, R. L., LANDRES, P. B. *Stewardship Across Boundaries*. 1vyd. Washington, DC : Island Press, 1998. s. 15 – 37. ISBN 1-559-63516-9.
- GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. 2. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 2003. 200 s. ISBN 80-864-2915-6.
- HAY, Peter. *A Companion to Environmental Thought*. Edinburgh : Edinburgh university press, 2002. 400 s. ISBN 0-748-61581-4.
- HEATH, Sue ; CLEAVER, Elizabeth. *Young, Free, and Single? : Twenty-somethings and Household Change*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York : Palgrave Macmillan, 2003. 225 s. ISBN 1-403-90124-4.
- HILLIER, Jean ; ROOKSBY, Emma (eds.). *Habitus : a sense of place*. Aldershot, Hants, England; Burlington, VT : Ashgate, 2002. 392 s. ISBN 0-754-61689-4.
- HYMAN, Ronald T. Individualization : The Hidden Agenda. *The Elementary School Journal*, 1973, roč. 73, č. 8, s. 412 – 423. ISSN 0013-5984.
- KAWALL, Jason. Reverence for Life as a Viable Environmental Virtue. *Environmental Ethics*, 2003, roč. 25, č. 4, s. 339 – 358. ISSN 0163-4275.
- KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 2004. 529 s. ISBN 80-864-2934-2.
- KEULARTZ, Jozef. *The Struggle for Nature : A Critique of Radical Ecology*. London/New York : Routledge, 1998. 198 s. ISBN 978-0-415-18093-1.
- KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář : kapitoly z ekologické etiky*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 1998. 203 s. ISBN 80-858-5063-X.
- LEE, Keekok. An Animal : What is it? *Environmental Values*, 1997, roč. 6, č. 4, s. 393 – 410. ISSN 0963-2719.
- LEOPOLD, Aldo. *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. 1. vyd. Tulčák : Abies, 1999 [1949]. 269 s. ISBN 80-886-9913-4.
- LIBROVÁ, Hana. Individualizace v environmentální perspektivě : sociologické rámování mění pohled a plodí otázky. *Sociologický časopis*, [text v recenzním řízení, předpokládané vydání v č. 1/2010].
- LOVELOCK, James. *Gaia : nový pohled na život na Zemi*. 1. vyd. Prešov : Abies, 1993 [1979]. 175 s. ISBN 80-886-9903-7.
- LUKES, Steven. *Individualism*. 1vyd. Colchester : Basil Blackwell; ECPR Press, 2006 [1973]. 141 s. ISBN 0-954-79666-7.

- MAFFESOLI, Michel. *O nomádství : iniciační toulky*. 1. vyd. Praha : Prostor, 2002. 265 s. ISBN 80-726-0069-9.
- MANIATES, Michael F. Individualization : Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World? *Global Environmental Politics*, 2001, roč. 1, č. 3, s. 31 – 52. ISSN 1526-3800.
- MATZKE, Jason P. *A Pluralistic Humean Environmental Ethic : Dealing with the Individualism-Holism Problem*. [Ph.D. thesis], Michigan State University, 2003.
- MEYROWITZ, Joshua. *Všude a nikde : vliv elektronických médií na sociální chování*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2006. 341 s. ISBN 80-246-0905-3.
- NEŠPOR, Zdeněk R. Religious Processes in Contemporary Czech Society. *Sociologický časopis: Czech Sociological Review*, 2004, roč. 40, č. 3, s. 277 – 295. ISSN 0038-0288.
- NORTHCOTT, Michael S. *The Environment and Christian Ethics*. 1. vyd. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 379 s. ISBN 0-521-57631-8.
- PALOUŠ, Radim. *Totalismus a holismus*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 1996. 148 s. ISBN 80-718-4281-8.
- RADIMSKÁ, Radka. Individuum a rodina : teorie soukromého života podle Françoise de Singlyho. *Sociologický časopis: Czech Sociological Review*, 2003, roč. 39, č. 5, s. 667 – 685. ISSN 0038-0288.
- RITZER, George (ed.). *The Blackwell encyclopedia of sociology. Volume V., HE-LE*. Malden : Blackwell Publishing, 2007. s. 2067 – 2582. ISBN 978-1-405-12433-1.
- RØPKE, Inge. The Dynamics of Willingness to Consume. *Ecological Economics*, 1999, roč. 28, č. 3, s. 399 – 420. ISSN 0921-8009.
- ROSENBLATT, Roger (ed.). *Consuming Desires : Consumption Culture and the Pursuit of Happiness*. 1. vyd. Island Press, 1999, 238 s. ISBN 1-559-63535-6.
- RYAN, Brendan. Understanding Education : A Defence of a Class Analysis. *Journal of Sociology*, Jan 1986, roč. 22, č. 1, s. 84 – 101. ISSN 1440-7833.
- SALE, Kirkpatrick. *Dwellers in the Land : The Bioregional Vision*. Philadelphia; Santa Cruz; Gabriola Island : New society publishers, 1991. 216 s. ISBN 1-550-92156-8.
- SANNE, Christer. Willing Consumers-or Locked-in? Policies for a Sustainable Consumption. *Ecological Economics*, 2002, roč. 42, č. 1-2, s. 273 – 287. ISSN 0921-8009.
- SHRADER-FRECHETTE, Kristin S. Individualism, Holism, and Environmental Ethics. *Ethics and the Environment*, 1996, roč. 1, č. 1, s. 55 – 69. ISSN 1085-6633.
- SCHWEITZER, Albert. Etika úcty k životu. In KOLÁŘSKÝ, R. (ed.). *Závod s časem : texty z morální ekologie*. 1. vyd. Praha : Torst, 1996. s. 21 – 34. ISBN 80-853-6881-1, 80-856-3970-X.
- SIMMEL, Georg. Die beiden Formen des Individualismus. *Das freie Wort. Frankfurter Halbmonatszeitschrift für Fortschritt auf allen Gebieten des geistigen Lebens*. [5.10.1901], roč. 1, č. 13, s. 397 – 403.
- STERBA, James P. From Biocentric Individualism to Biocentric Pluralism. *Environmental Ethics*, 1995, roč. 17, č. 2, s. 191 – 207. ISSN 0163-4275.
- TALL, Deborah. *From Where We Stand : Recovering a Sense of Place*. 1. vyd. New York : Alfred A. Knopf, 1993. 241 s. ISBN 0-394-57738-8.
- TOCQUEVILLE, Alexis de. *Demokracie v Americe*. 2. vyd. Praha : Academia, 2000 [1. díl 1835, 2. díl 1840]. 624 s. ISBN 80-2000-829-2.
- TOMÁŠEK, Marcel. Singles a jejich vztahy : kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice. *Sociologický časopis: Czech Sociological Review*, 2006, roč. 42, č. 1, s. 81 – 105. ISSN 0038-0288.
- Velký sociologický slovník. I, A–O*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 1996. 747 s. ISBN 80-718-4164-1.
- WIRZBA, Norman. *The Paradise of God : Renewing Religion in an Ecological Age*. Oxford, New York : Oxford University Press, 2003. 240 s. ISBN 0-195-15716-8.

Časopisy, jež byly součástí rešerše

- 21 : *Das Magazin für zukunftsfähige Bildung*, 2000, č. 0, 2004, č. 2. ISSN 1616-3818.
American Sociological Review, 1936, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 73, č. 1. ISSN 0003-1224.
Ecotheology : Journal of Religion, Nature and the Environment, 1996, roč. 1, č. 1, 2002, roč. 7, č. 2, ISSN 1363-7320.
Ecumene (od r. 2002 jako *Cultural Geographies*), 1994, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 15, č. 1. ISSN 0967-4608 (1474-4740).
Environmental Ethics: an interdisciplinary journal dedicated to the philosophical aspects of environmental problems, 1979, roč. 1, č. 1, 2006, roč. 28, č. 4. ISSN 0163-4275.
Environmental politics, 2001, roč. 10, č. 1, 2007, roč. 16, č. 4. ISSN 0964-4016.
Environmental Values, 1992, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 17, č. 1. ISSN 0963-2719.
Ethics and the Environment, 1996, roč. 1, č. 1, 2006, roč. 11, č. 2. ISSN 1085-6633.
Journal of Agricultural and Environmental Ethics, 1988, roč. 1, č. 1, 2006, roč. 19, č. 6. ISSN 0893-4282.
Journal of Sociology: the journal of the Australian Sociological Association, 1965, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 44, č. 1, ISSN 1440-7833.
Ökologisches Wirtschaften, 1995, č. 2, 2008, č. 1. ISSN 1430-8800.
Philosophy and Geography, 1997, roč. 1, č. 1, 2002, roč. 5, č. 1. ISSN 1090-3771.
Politische Ökologie, 1991, č. 24/25, 2008, č. 108. ISSN 0947-5028.
punkt.um (od podzimu 2007 vychází jako *umwelt aktuell*), 1999, roč. 1, č. 1, 2005, roč. 7, č. 8. ISSN 1865-3901.
Sociologický časopis: Czech Sociological Review, 2001, roč. 37, č. 1, 2007, roč. 43, č. 6. ISSN 0038-0288.
The American Journal of Sociology, 1895, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 113, č. 5. ISSN 0002-9602.
The British Journal of Sociology, 1950, roč. 1, č. 1, 2008, roč. 59, č. 1. ISSN 0007-1315.

Autor

Vojtěch Pelikán je v současné době studentem magisterského oboru humanitní environmentalistika na FSS MU v Brně. Na stejné fakultě vystudoval v bakalářském stupni vedle environmentálních studií i politologii.

Kontakt: vojti@email.cz